XORAZM VILOYATIDA TURIZM BARQARORLIGINI BAHOLASHNING HUDUDIY KO‘RSATKICHLAR TIZIMINI SHAKLLANTIRISH

Zaripov Toxirjon Yusufboy o'g'li

Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti, tayanch doktorant (PhD)

e-mail: zaripovtohirjon9@gmail.com

Annotatsiya. Tezisda Xorazm viloyatida turizm rivojlanishining hozirgi holati rasmiy statistik ma’lumotlar asosida tahlil qilingan, turizm joylashtirish salohiyatining Xiva shahrida haddan tashqari jamlanganligi va hududiy statistikada barqarorlikning ijtimoiy, ekologik va boshqaruv jihatlarini aks ettiruvchi ko‘rsatkichlar yetishmasligi asoslab berilgan. BMTning Barqaror rivojlanish maqsadlari (SDG) va xalqaro ko‘rsatkichlar tizimlariga tayangan holda viloyat uchun to‘rt o‘lchovli hududiy ko‘rsatkichlar tizimi taklif etilgan.

Kalit so‘zlar: barqaror turizm, barqarorlik ko‘rsatkichlari, Barqaror rivojlanish maqsadlari, kompleks baholash, integral indeks, Xorazm viloyati, Xiva.

Kirish. Turizm jahon iqtisodiyotining eng tez tiklanayotgan tarmoqlaridan biri bo‘lib qolmoqda. BMT Turizm tashkiloti ma’lumotlariga ko‘ra, 2025-yilda xalqaro turistik tashriflar soni qariyb 1,52 mlrd kishini tashkil etib, 2024-yilga nisbatan 4 foizga oshgan, xalqaro turizmdan tushgan daromadlar esa dastlabki hisob-kitoblarga ko‘ra 1,9 trln AQSh dollariga yetgan [1]. O‘zbekistonda ham shunga o‘xshash tendensiya kuzatilmoqda: 2024-yilda mamlakatga turistik maqsadda 7 957,2 ming xorijiy tashrif qayd etilgan, bu 2023-yilga nisbatan 20,1 foiz ko‘pdir [2]. “O‘zbekiston – 2030” strategiyasida esa xorijiy turistlar sonini 2030-yilga qadar 15 millionga yetkazish vazifasi belgilangan [3; 4].

Biroq turizmning tez o‘sishi bir vaqtning o‘zida tabiiy va madaniy resurslarga bosimni kuchaytiradi. Ayniqsa, 1990-yilda YuNESKO Jahon merosi ro‘yxatiga kiritilgan Ichan qal’a joylashgan [5] va 2024-yilda “Islom dunyosining turizm poytaxti” deb e’lon qilingan Xiva shahri [6] uchun bu masala dolzarbdir. Amaldagi davlat dasturlarida turizm rivojlanishining maqsadli ko‘rsatkichlari asosan hajm xarakteriga ega (tashriflar soni, eksport hajmi, mehmonxonalar soni), o‘sishning barqarorlikka ta’sirini o‘lchovchi ko‘rsatkichlar esa hududiy darajada belgilanmagan.

Bu holat viloyat darajasida turizmni kompleks baholash tizimini ishlab chiqish zaruratini keltirib chiqaradi.

Asosiy qism. Rasmiy SDG turizm ko‘rsatkichlari – 8.9.1 (turizmning bevosita YaIMdagi ulushi) va 12.b.1 (turizm barqarorligini monitoring qilishning standart hisob vositalarini joriy etish) – milliy darajada hisoblanadi [7]. 2024-yilda BMT Statistika komissiyasi tomonidan qabul qilingan Turizm barqarorligini o‘lchashning statistik asoslari (SF-MST) turizmning iqtisodiy, ijtimoiy va ekologik o‘lchovlarini yagona statistik asosda birlashtirishni ko‘zda tutadi va uni subnatsional darajada qo‘llashga imkon beradi [8]. Xalqaro amaliyotda hududiy baholash uchun BMT Jahon turizm tashkilotining ko‘rsatkichlar bo‘yicha qo‘llanmasi [9], Yevropa turizm ko‘rsatkichlari tizimi (ETIS) [10] va Barqaror turizm bo‘yicha global kengashning (GSTC) destinatsiya mezonlari [11] keng qo‘llaniladi. Ilmiy adabiyotlarning tizimli sharhi ko‘rsatkichlarning aksariyati iqtisodiy va ekologik o‘lchovga to‘g‘ri kelishi, boshqaruv o‘lchovi esa kam o‘rganilganligini ko‘rsatgan [12].

1-jadval.

Xorazm viloyatida mehmonxonalar va shunga o‘xshash joylashtirish vositalarining hududiy taqsimoti, 2024-yil

Ko‘rsatkich	Viloyat jami	Xiva shahri	Urganch shahri	Boshqa hududlar
Joylashtirish vositalari, birlik	100	57 (57,0%)	27 (27,0%)	16 (16,0%)
Xonalar soni, birlik	2 441	1 491 (61,1%)	572 (23,4%)	378 (15,5%)
O‘rinlar soni, birlik	4 955	3 186 (64,3%)	1 041 (21,0%)	728 (14,7%)
Joylashtirilgan shaxslar, ming kishi	177,2	114,1 (64,4%)	49,7 (28,0%)	13,4 (7,6%)
Bir o‘ringa to‘g‘ri keladigan mehmonlar, kishi	35,8	35,8	47,7	18,4

Jadval ma'lumotlari Xorazm viloyatida turizm salohiyati makon jihatdan keskin notekis taqsimlanganligini ko'rsatadi: viloyatdagi mehmonxona o'rinlarining 64,3 foizi va joylashtirilgan mehmonlarning 64,4 foizi Xiva shahriga to'g'ri keladi, Urganch va Xiva shaharlaridan tashqaridagi barcha hududlar esa o'rinlarning atigi 14,7 foiziga ega. Turistik firmalar tomonidan xizmat ko'rsatilgan 497,5 ming kishidan 482,0 mingtasi (96,9%) Xiva shahridagi firmalar hissasiga to'g'ri keladi [13]. Viloyat respublikadagi mehmonxonalarning 4,2 foiziga ega bo'lgani holda, ularda joylashtirilgan shaxslarning 6,2 foizini qabul qilgan [2; 13]. Bu o'rinlarning respublika o'rtachasiga nisbatan intensiv ishlatilishini, ayni paytda Ichan qal'a atrofida yuklamaning to'planishini anglatadi.

Bunday jamlanish ekologik jihatdan ham xavf tug'diradi. Orol dengizi inqirozi bilan bog'liq yer osti suvlari sathining ko'tarilishi va tuproq sho'rlanishi Xorazm me'moriy yodgorliklarining saqlanishiga bevosita tahdid solishi ilmiy adabiyotlarda qayd etilgan [14]. Shunga qaramay, hududiy statistikada bir turistga to'g'ri keladigan suv iste'moli, chiqindilar hajmi yoki meros obyektlariga tashrif yuklamasi kabi ko'rsatkichlar shakllantirilmaydi.

Tahlil hududiy ma'lumotlar bazasidagi yana bir muammoni ochib berdi. Rasmiy statistika viloyat kesimida xorijiy tashriflar sonini e'lon qilmaydi, viloyat turizm boshqarmasi esa 2026-yilning 10 oyida viloyatga qariyb 3 mln xorijiy va 10 mln dan ortiq ichki turist tashrif buyurganini, joylashtirish vositalari soni 347 taga yetganini ma'lum qilgan [15]. Bu ko'rsatkichlarni rasmiy statistika bilan taqqoslash uchun yagona metodologiya mavjud emas. Shuningdek, Samarqand, Buxoro va Xivada 345 nafar mahalliy aholi (shu jumladan, Xivada 107 nafar) o'rtasida o'tkazilgan so'rov madaniy merosni saqlash, ekologik barqarorlik va infratuzilma sifati turizm barqarorligining eng zaif jihatlari ekanligini ko'rsatgan [16]. Demak, hududiy baholash tizimi rasmiy statistikani birlamchi so'rovnoma ma'lumotlari bilan to'ldirishi lozim.

Yuqoridagilardan kelib chiqib, Xorazm viloyati uchun SDG maqsadlari bilan bog'langan to'rt o'lchovli hududiy ko'rsatkichlar tizimi taklif etiladi (2-jadval). Ko'rsatkichlarni tanlashda ularning SDG maqsadlariga mosligi, tuman (shahar) darajasida ma'lumot mavjudligi va ETIS hamda GSTC mezonlari bilan taqqoslanuvchanligi asosiy mezon sifatida olindi.

2-jadval.

Xorazm viloyatida turizm barqarorligini baholashning taklif etilayotgan ko'rsatkichlar tizimi (namunaviy tarkib)

O'lchov	Ko'rsatkich	SDG maqsadi	Ma'lumot manbai
Iqtisodiy	Bir o'ringa to'g'ri keladigan mehmonlar soni; turizm xizmatlari eksporti (aholi jon boshiga); turizmda band bo'lganlar ulushi; mavsumiylik koeffitsienti	8.9.1, 8.9.2	Statistika boshqarmasi, turizm boshqarmasi
Ijtimoiy-madaniy	1000 aholiga to'g'ri keladigan turistlar soni; aholining turizmdan qoniqish darajasi; madaniy merosni saqlashga yo'naltirilgan xarajatlar	11.4.1, 16.7.2	Statistika, so'rovnoma, Madaniy meros agentligi
Ekologik	Bir turist-kechaga to'g'ri keladigan suv iste'moli; qayta ishlangan chiqindilar ulushi; "yashil" sertifikatga ega joylashtirish vositalari ulushi	6.4.1, 12.5.1, 12.b.1	Mehmonxonalar so'rovi, kommunal xizmatlar, sertifikatlash reestri
Boshqaruv	Turizm barqarorligi monitoringi va hisobotining mavjudligi; davlat-xususiy sheriklik loyihalari soni; destinatsiyani boshqarish rejasining bajarilishi	12.b.1, 17.17.1	Hokimlik, turizm boshqarmasi

Ko'rsatkichlarni yagona integral indeksga birlashtirishda OECD qo'llanmasida tavsiya etilgan bosqichlar [17] asosida min-max normallashtirish, AHP va entropiya usullarini birlashtirgan aralash vaznlash qo'llanishi maqsadga muvofiq. Xorazm sharoitida suv tanqisligi va meros obyektlarining zaifligi bir o'lchovdagi yuqori natija boshqa o'lchovdagi past natijani to'liq qoplashiga yo'l qo'ymaslikni talab etadi. Shu sababli o'lchovlar bo'yicha subindekslarni geometrik o'rtacha yoki qisman kompensatsiyali usulda agregatsiya qilish tavsiya etiladi [18].

Xulosa. O'tkazilgan tahlil quyidagi xulosalarni chiqarish imkonini berdi:

1. Xorazm viloyatida turizm salohiyati keskin jamlangan: mehmonxona o‘rinlarining 64,3 foizi va turistik firmalar xizmatlarining 96,9 foizi Xiva shahriga to‘g‘ri keladi. Bu turizm barqarorligini viloyat bo‘yicha o‘rtacha emas, balki tuman va shaharlar kesimida baholashni talab etadi.

2. Hududiy statistika asosan hajm ko‘rsatkichlarini qamrab oladi; barqarorlikning ijtimoiy, ekologik va boshqaruv o‘lchovlari bo‘yicha ko‘rsatkichlar shakllantirilmagan, turli idoralar ma’lumotlari esa metodologik jihatdan uyg‘unlashtirilmagan.

3. SDG va SF-MST mantig‘iga asoslangan, ETIS va GSTC ko‘rsatkichlari bilan boyitilgan to‘rt o‘lchovli ko‘rsatkichlar tizimi va uning asosida hisoblanadigan integral indeks viloyatda turizm siyosatini hajmdan sifatga yo‘naltirish uchun ilmiy asos bo‘lib xizmat qiladi.

4. Taklif etilgan tizimni amaliyotga joriy etish uchun viloyat turizm boshqarmasi va mahalliy oliy ta’lim muassasalari ishtirokida BMT Turizm tashkilotining INSTO tarmog‘i modelidagi hududiy barqaror turizm observatoriyasini tashkil etish maqsadga muvofiq [19].

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. UN Tourism. International tourist arrivals up 4% in 2025 reflecting strong travel demand around the world // World Tourism Barometer. – Madrid, 21.01.2026. – https://www.untourism.int/news

2. O‘zbekiston Respublikasi Milliy statistika qo‘mitasi. Turizm va dam olishning rivojlanishi (2024-yil ma’lumotlari). – Toshkent, 12.08.2025. – https://stat.uz/img/news/tourism-and-recreation_p37860.pdf

3. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023-yil 11-sentabrdagi PF-158-son “«O‘zbekiston – 2030» strategiyasi to‘g‘risida”gi Farmoni. – https://lex.uz

4. “O‘zbekiston – 2030” strategiyasi: 2030-yilga qadar 15 million xorijiy turist // O‘zbekiston milliy axborot agentligi (UzA). – https://uza.uz/posts/15-million-foreign-tourists-by-2030_586840

5. UNESCO World Heritage Centre. Itchan Kala. – https://whc.unesco.org/en/list/543

6. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023-yil 12-iyuldagi PQ-223-son “«Xiva – 2024-yilda Islom dunyosining turizm poytaxti» xalqaro tadbiriga tayyorgarlik

ko'rish va uni o'tkazish chora-tadbirlari to'g'risida"gi qarori. – https://lex.uz/docs/-6531531

7. United Nations General Assembly. Transforming our world: the 2030 Agenda for Sustainable Development. Resolution A/RES/70/1. – New York, 2015.

8. United Nations, UN Tourism. Statistical Framework for Measuring the Sustainability of Tourism (SF-MST). – New York; Madrid, 2024.

9. World Tourism Organization. Indicators of Sustainable Development for Tourism Destinations: A Guidebook. – Madrid: WTO, 2004. – 507 p.

10. European Commission. The European Tourism Indicator System: ETIS Toolkit for Sustainable Destination Management. – Luxembourg: Publications Office of the EU, 2016.

11. Global Sustainable Tourism Council. GSTC Destination Criteria. Version 2.0. – 2019. – https://www.gstc.org

12. Rasoolimanesh S.M., Ramakrishna S., Hall C.M., Esfandiar K., Seyfi S. A systematic scoping review of sustainable tourism indicators in relation to the sustainable development goals // Journal of Sustainable Tourism. – 2023. – Vol. 31, No. 7. – P. 1497–1517.

13. O'zbekiston Respublikasi Milliy statistika qo'mitasi Xorazm viloyati statistika boshqarmasi. Turizm va dam olishning rivojlanishi, 2024-yil (press-reliz). – https://www.xorazmstat.uz/uploads/press-reliz/2024/12/Turizm2024.pdf

14. Durdieva G.S. Environmental change as a threat to the Khorezm heritage // Disaster by Design: The Aral Sea and its Lessons for Sustainability. Research in Social Problems and Public Policy, Vol. 20. – Bingley: Emerald, 2012.

15. Shokirov A., Saidov B. So'nggi o'n yilda Xorazmga keluvchi sayyohlar soni 40 barobar oshdi // UzA, 12.11.2026. – https://uza.uz/posts/songgi-on-yilda-xorazmga-keluvchi-sayyohlar-soni-40-barobar-oshdi_936443

16. Karimov M., Okmullaev R., Marty P., Saidmamatov O. Tourism sustainability in Uzbekistan: Challenges and opportunities along the Silk Road // Economies. – 2025. – Vol. 13, No. 9. – Article 250. – DOI: 10.3390/economies13090250

17. Nardo M., Saisana M., Saltelli A., Tarantola S., Hoffmann A., Giovannini E. Handbook on Constructing Composite Indicators: Methodology and User Guide. – Paris: OECD Publishing, 2008. – 158 p.

18. Blancas F.J., Lozano-Oyola M. Sustainable tourism evaluation using a composite indicator with different compensatory levels // Environmental Impact Assessment Review. – 2022. – Vol. 93. – Article 106733.

19. UN Tourism. International Network of Sustainable Tourism Observatories (INSTO). – https://www.untourism.int/sustainable-development/sustainable-tourism-observatories